

BENISSA

(Marina Alta)

del 26 d'ABRIL al 5 de MAIG

FESTES Puríssima Xiqueta 2013

Bandolers i senyorets.

Complicitats entre la colla de bandits de «la tona» i els cacics de Benissa durant els anys de la primera república

“Els bandolers comptaven amb el proteccionisme de l'estament senyorial dels llocs on actuaven si bé no estava gens clara la mitgera entre un pacte més o menys consensuat, el qual es transgredia molt sovint”.¹

Amb aquesta frase J.J. Cardona plantejava, en un article sobre el bandolerisme a Benissa, una qüestió que la historiografia pot arribar a intuir però que és sovint difícil de demostrar: la de les connivències entre els bandolers del s. XIX i les elits cacics de l'època. La tesi sostindria que el bandolerisme nou-centesc no va ser tan sols un moviment “espontani” d'individus fora de la llei ocasionat per les convulsions de l'època, sinó que estaria sustentat en el poder dels grans cacics de cada territori que tindrien interès a tenir bandes de gent armada al seu servei (com si d'una espècie d'estructura feudal es tractara), per a coaccionar a tots aquells que gosaren oposar-se'ls políticament. Aquesta teoria, com diem, no és sempre fàcil de certificar: no sol quedar constància dels documents (en l'improbable cas que n'hi haguera hagut) referits als pactes secrets pels quals els grups de bandolers actuarien al servei de polítics o de personatges poderosos. El problema, en qualsevol cas, no és recent, perquè ja va ser motiu de discussió política entre els distints partits de l'època. Una d'aquelles polèmiques, datada en el darrer quart del s. XIX, podria ajudar-nos a reconstruir com es van configurar les relacions entre el bandolerisme i el caciquisme.

En un article que apareixia al diari *El Constitucional. Diario liberal* de l'1 de maig del 1881, escrit per un autor que signava sota el pseudònim de *Juan Grimalt*, es denunciaven les irregularitats que s'estaven donant a Benissa davant les eleccions que s'acostaven, i es relataven les pressions que l'alcalde de la vila, el cacic Joaquim Feliu Rodríguez, estava exercint sobre l'oposició quan aquesta demanava el vot casa per casa, ja que enviava els municipals darrere del partit de l'oposició per a coaccionar-lo i per a intimidar alhora els possibles votants.² Davant aquestes acusacions, Joaquim Feliu responia uns dies després a diversos diaris amb una nota curta, on deia:

*“solo desprecio merecen las afirmaciones que ha publicado un individuo que en época en que la guardia civil perseguía á los secuestradores, que infestaban esta comarca, fué uno de los detenidos y conducido á la Carraca. Dejo al juicio del público los comentarios que se desprendan”.*³

L'alcalde, com veiem, intentava llevar legitimitat a les denúncies del tal *Juan Grimalt* acusant-lo d'haver format part d'una antiga banda de segrestadors, i d'haver estat detingut i portat al presidi de Cadis (la Carraca) per això.

La rèplica de l'al·ludit va arribar al cap de vint i pocs dies, i en ella arremetia durament contra aquesta acusació.⁴ Grimalt començava dient que

Fig. 1: Vinya d'Avargues, en la partida de La Cuta de Llíber (font: maps.google.cat)

ell no havia sigut detingut mai per ser un segrestador, sinó que era un home laboriós i honrat que s'havia ocupat constantment en les seues obligacions com a pare de família. Afirmava, per contra, que durant les eleccions anteriors havia sigut víctima de venjances i represàlies polítiques projectades pels conservadors ordunyistes de Benissa, i tot pel sol motiu d'haver-los fet una oposició legal.

Tot seguit, i continuant amb l'argument que havia encetat l'alcalde Feliu, passava a fer la història de la colla de bandits, per a posar en coneixement del públic qui havien sigut els veritables segrestadors, on tenien l'amagatall i les raons polítiques per les quals havien quedat impunes els seus crims, mentre que homes innocents, laboriosos i honrats havien sigut condemnats en el seu lloc. Ho contava així:

"los secuestradores de la Marina nacieron, crecieron y se multiplicaron como las estrellas durante la situación política orduñista que dominó largos años en este país, víctima del caciquismo; es decir, la misma situación á que permanecía adherido el remitente [Joaquim Feliu], como la uña lo está á la carne, y la propia que mangoneaba dentro de Benisa. Llegó a tal extremo la insolencia de dichos secuestradores, que se imponían á las oposiciones, especialmente cuando se disponían á tomar parte en las elecciones; y era tan marcado su cinismo, que se engrañan y llenaban de orgullo con solo llevar este nombre, que entonces equivalía á gozar las influencias de los pueblos.

De modo, que cuando ocurría algun choque entre los secuestradores y algun particular, ó particulares, amenazados de ser secuestrados, y de sus resultas le tocaba á alguno de aquellos la suerte de quedar muerto en el campo, no era raro que el Juez del distrito levantase, en el criminal difunto, el cadáver de un Guardia Municipal. Y cuando la pelea mediaba entre los Guardias Civiles y los secuestradores, tampoco era extraño observar que estos cobardes facinerosos salían ilesos de ella, mientras aquellos siempre leales y sostenedores del orden, eran muertos traidoramente, como si el lugar del combate fuese un matadero, donde hubiesen ido espiados y vendidos".

Segons l'autor, doncs, el creixement i la consolidació del bandolerisme a la Marina Alta havia coincidit amb al període de domini polític ordunyista, en el qual estava integrat l'alcalde Joaquim Feliu. (Joaquim Feliu era cosí, per part de mare, de Joaquim Orduña i Feliu, el poderós "cacic de Guadalest" que controlava la Marina; així mateix, el benisser Antoni Torres Orduña, hereu de l'anterior, era nebot de l'alcalde). En aquest context, assenyalava Grimalt, els segrestadors havien actuat com un mitjà de pressió cap a l'oposició política dels sectors ordunyistes, sobretot en períodes d'eleccions, i a més a més la seua acció havia comportat en ocasions l'assassinat de guàrdies civils.

Després de fer aquestes denúncies, Grimalt continuava esgrimint altres successos "muy notables, curiosos y desagradables" que havien tingut lloc dins de Benissa, i ho feia cominant a Joaquim Feliu a respondre les següents preguntes:

"¿Los secuestradores que V[sted] dice infestaban esta comarca no sembraban también la desolación, el terror y el pánico en el ánimo de los pacíficos y honrados habitantes de Benisa? ¿Estos criminales no robaron dentro de la población cuantas casas quedaban por la noche sin la competente custodia? ¿No saquearon casi todas las casas principales del campo con escándalo é indignación de los dueños y trabajadores que se hallaban dentro? ¿No se decía de público que las ropas y efectos robados se embarcaban para transportarlos al África?

¿No se murmuraba de boca en boca, comentándolo cada cual á su manera, que estos malhechores frecuentaban una casa de campo del ex-alcalde Avarguas, su primo ó íntimo amigo, de quien se dijo solemnemente era V[sted] mentor? ¿No practicó un reconocimiento la Guardia Civil [en di]cha casa, denominada Viña de Avargues, encontrando enterrados en el estiércol, como cuerpo de delito, muchísimos efectos robados y restos de aves y otros animales, como picos, patas, plumas, pieles, etc. etc.? ¿No fueron estos efectos reconocidos como propios por los dueños robados, y resultaron identificados los objetos aprehendidos por el exámen pericial y por su compulsación con los que quedaron en las casas saqueadas?

Por estos mismos hechos, ¿no fué detenido y preso en la cárcel pública, por la Guardia Civil, el casero de la mencionada Viña de Avargues, hermano de un concejal elegido en las últimas y otras varias elecciones, solo

Fig. 2: Façana de la casa de la Vinya d'Avargues, amb l'escut nobiliari de la família (font: foto cedida per Jana González)

por obra y gracia del amo de aquel?

¿Qué proceso, se le formó qué corrección, qué condena se le aplicó? ¿Por que á un criminal, señor Feliu, nada debe valerle tener el amo Alcalde! ¿A cuantos de los que aquel declaró ser de la cuadrilla de bandidos se les deportó á la Carraca, ó se les condenó á presidio? ¿Por ventura serían todos amigos de la situación? ¿Qué lástima no hubiese habido entre ellos uno solo de oposicion constitucional, para que cargase con el sambenito, y fuera á purgar en el presidio de Ceuta los pecados de todos!

¿Qué hizo entonces Joaquin Feliu para que se castigase á los secuestradores; como orduñista y como mentor del Alcalde, su primo Avargues? ¿Qué hizo esta autoridad local para llenar los deberes de su cargo en un asunto tan delicado?"

Implantar la por, dur a terme roboratoris al poble i en cases de camp, l'existència de sospites generals que vinculaven els bandits amb una casa de camp anomenada Vinya d'Avargues (figs. 1-2), propietat de l'exalcalde i poderós cacic Joaquim Avargues (casat amb la germana d'Antoni Torres Orduña i íntim de Joaquim Feliu) i on la Guàrdia Civil hauria trobat coses robades i hauria detingut i interrogat al masover d'aquella propietat... Greus escàndols, segons es referia, que l'alcalde no s'hauria preocupat de resoldre, perquè com denunciava Grimalt els individus acusats pel masover de ser segrestadors serien amics o estarien relacionats amb la xarxa de poder ordunyista. Finalment, Grimalt acabava dient que ell no havia sigut mai encausat per ser un segrestador, i que l'alcalde ho sabia molt bé; i el desafava a dir si ell podia afirmar el mateix dels membres de la seua família.

Tot i que no s'afirma de forma concreta de quins segrestadors es parlava, no hi ha dubte que tant l'alcalde com Grimalt al·ludien a la quadrilla de bandolers que va estar assotant els pobles de la comarca durant els anys d'entorn de la I República, i que va estar encapçalada pel roder de Pedreguer Josep Tomàs Garcia, popularment conegut com "La Tona".⁵ D'aquesta banda, notícies de l'època afirmaven coses com que "no quiero cerrar mi carta sin repetirle que los caminos no se pueden cruzar, amenazados constantemente por numerosos ladrones. De Benisa escribe un amigo que, allí están como sitiados por los secuestradores: así es que nadie se atreve á salir ni á dos-cientos pasos del pueblo".⁶ La importància d'aquest bandoler va ser tal que el seu nom ha quedat ben imprès en la memòria col·lectiva de pobles com Senija, on la tradició oral diu que tingué un dels seus amagatalls en el lloc de la Cova de la Garganta (fig. 3), i on encara es gasten expressions com "mira, Colau de la Tona", per a fer la burleta a algu.

Una altra notícia de premsa, aquesta uns anys anterior en el temps, ens confirmaria en efecte que la colla de bandolers a la qual es feia referèn-

cia va ser aquesta, ja que aportava unes dades que es podrien contrastar amb l'anterior escrit de Juan Grimalt (ens podrien fer suposar, fins i tot, que els dos articles hagueren pogut ser escrits pel mateix autor, o per algú del seu entorn polític immediat).

L'article, de l'u d'octubre del 1873, apareixia al diari *El Independiente. Diario republicano federal*, i era anònim. En ell es denunciaven les malifetes que estaven tenint lloc a la comarca de la Marina Alta a mans d'una banda de roders, i arran d'això s'especulava sobre les causes "profundes" del bandolerisme. Es narrava, per exemple, l'assalt a un comerciant de Dènia, Graham Andrés, i com aquest havia aconseguit matar un dels bandolers. El roder mort resultava ser després un guàrdia municipal de Pedreguer, però l'agutzil del poble jurava no conèixer-lo (quan en els pobles, s'afirmava en l'escrit, tot el món es coneixia, i més els càrrecs públics). Es contava també que en una ocasió en què la guàrdia civil havia anat a detenir el cap de la banda, a La Tona, aquest havia matat dos agents i n'havia ferit un altre, i que aquest bandoler, que havia estat desertor de presidi, passejava pels carrers del seu poble sense que les autoritats pogueren detenir-lo... Tot això feia sospitar a l'autor de l'article que el focus del bandolerisme poguera trobar-se a Pedreguer, i així mateix

"que las autoridades de allí no han cumplido con lo que debían... y algo más, lo cual no es de extrañar, si se atiende á la protección que «La Tona» ha recibido en todos tiempos de los principales de Pedreguer, y aun por personas importantes de Denia.

Si esto es verdad, como se dice ser, no tenemos palabras bastante duras para reprochar a esos Hombres que, cobardes si les protegían por miedo, ó infames si por amistad, no han ayudado á aplastar la cabeza á ese réptil venenoso".⁷

Finalment, l'escrit acabava adreçant-se al governador civil per a demanar-li que *"es preciso, indispensable se desenrede la madeja criminal de Pedreguer y se castigue sin misericòrdia a todos los verdaderos culpables"*.

Com es desprèn d'aquest article, el que es denunciava des de certs sectors polítics republicans i liberals no eren només els delictes dels bandolers; s'insinuaven, així mateix, sospites contra les autoritats locals,

els *"verdaderos culpables"*, que presumptament estarien encobrint-los i deixant-los actuar lliurement. Però el més curiós de tot, com dèiem, és que en ell s'utilitzaven dos fets idèntics als que havíem vist en l'article de Juan Grimalt: el del bandoler mort que hauria resultat ser un municipal de Pedreguer, i el dels dos guàrdies civils assassinats per La Tona. Això confirmaria, en principi, que en els dos articles s'estiguera fent referència a la mateixa banda de segrestadors, i ens duria a pensar que, tal volta, l'autor dels dos escrits haguera pogut ser el mateix, perquè en els dos s'empraven els mateixos exemples per a denunciar les mateixes sospites. Podríem aventurar, fins i tot, qui va poder ser l'autor: o bé un republicà liberal benisser, el mestre d'escola Joan Rafel Ivars Argudo, que va estar molt present en aquells dos períodes en l'oposició política de Benissa i que va estar escrivint també al diari *El Independiente*; o potser un altre reconegut liberal benisser, Francesc d'Assís Cabrera Ivars, que va omplir també moltes pàgines d'aquell periòdic.

Com veiem, aquestes notícies ens permeten endevinar la forma que va poder adoptar un fenomen històric com el del bandolerisme noucentesc en relació amb un altre fenomen com el del caciquisme. Grups armats al servei de senyors poderosos, utilitzats per a pressionar a l'oposició política, haurien gaudit d'una influència i una llibertat de moviments que hauria sigut molt més difícil en cas d'haver sigut només uns simples delinqüents fora de la llei.

Tornem al caliu d'això, ja per a acabar, a la Vinya d'Avargues, perquè es tracta d'un exemple que il·lustraria a la perfecció la protecció que els cacics van poder brindar als roders. Aquesta propietat, situada en la partida de la Cuta del poble de Líber, i que segurament vinga a coincidir amb una propietat de 25 jornals que un avantpassat de Joaquim Avargues declarava tenir el 1792 a Xaló en la mateixa partida,⁸ hauria estat segons les denúncies que feia Grimalt una mena de "refugi ocasional" dels bandolers, si no una autèntica "base d'operacions". Resulta curiós observar, des d'aquest punt de vista, que una bona part de la quadrilla de la Tona va ser de procedència xalonera i dels pobles veïns, com demostren diverses notícies que van aparèixer un temps després que la Guàrdia Civil haguera capturat i matat La Tona el cinc de maig del 1875.⁹ Així, als cinc mesos de la seua mort, a Xaló era capturat *"un tal Mascaró, á quien se le acusa de haver formado parte de la gran cuadrilla de secuestradores que en aquella comarca dominava"*.¹⁰ De la mateixa

Fig. 3: Cova de la Garganta (font: l'autor)

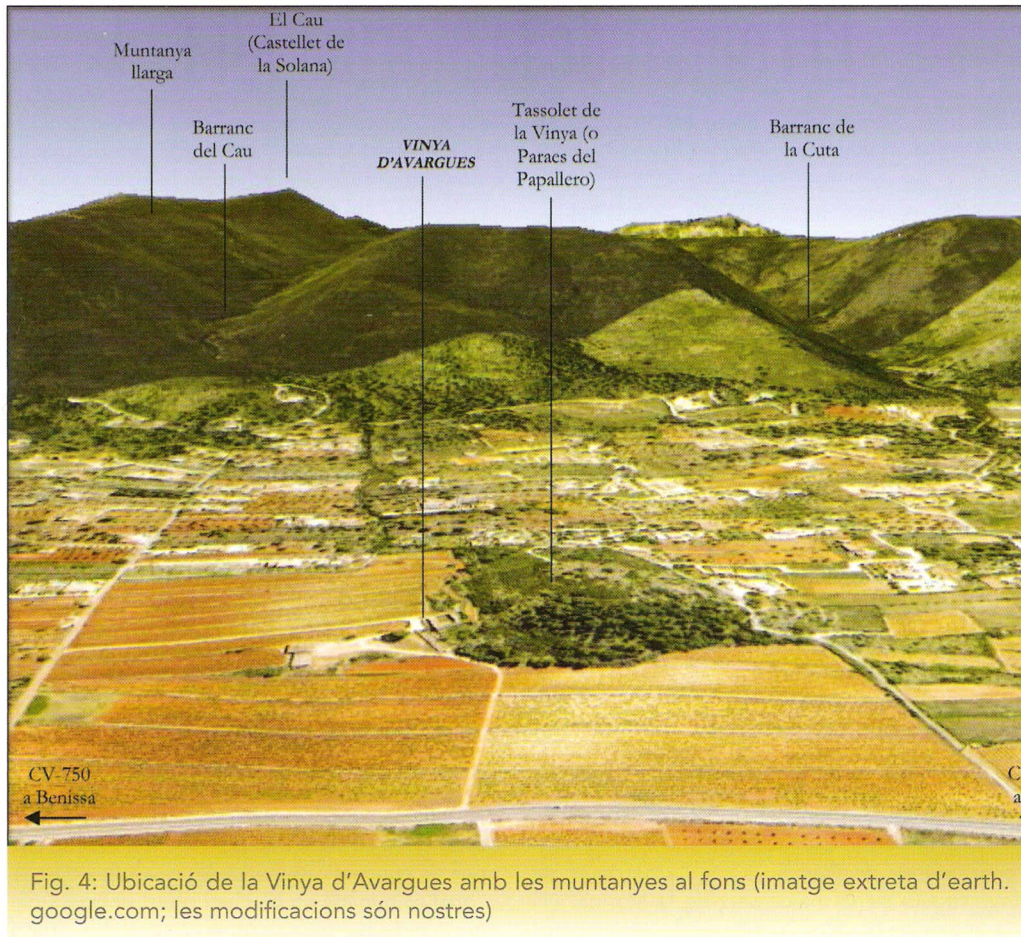

Fig. 4: Ubicació de la Vinya d'Avargues amb les muntanyes al fons (imatge extreta d'earth.google.com; les modificacions són nostres)

manera, al febrer de l'any següent, "a un colega valenciano le escriben con fecha 9 de Parcent, que por el sargento segundo de la Guardia Civil y fuerza á sus órdenes del puesto de Benisa, habian sido capturados en la noche anterior ocho sujetos pertenecientes á la compañía de secuestradores del criminal Latona; cinco de ellos son de Jalon, uno de Benichembla, otro de Llíber y otro de Benisa".¹¹

Per un altre costat, si la colla de La Tona va disposar en la Vinya d'Avargues d'una mena de refugi transitori, podríem pensar que diversos elements haurien pogut contribuir a fer especialment adequada aquesta ubicació per als bandolers: en primer lloc, allí haurien trobat un lloc còmode i estratègic on anar a amagar-se, perquè estava a mig camí entre Xaló, Llíber i Benissa, i perquè se situava sobretot al costat d'una zona muntanyosa com els angostos i escarpats barrancs de la Cuta i del Cau. Si considerem, a més a més, que la Vinya d'Avargues es troba apegada a l'únic tossalet que hi ha en tot el Pla de Llíber (conegut

com "el Tassolet de la Vinya" o "les Paraes del Papallero"), aquell espai ple de dificultats orogràfiques (fig. 4) s'erigia per als bandolers com un lloc ideal per a enfrontar-se, defensar-se o fugir de la llei en cas que s'hagueren vist amenaçats. Potser podríem imaginar, en aquest sentit, que una fugida per aquests passos muntanyosos s'haguera pogut donar quan la Guàrdia Civil "practicó un reconocimiento [... en di]cha casa, denominada Viña de Avargues", de forma pareguda a com va passar quan La Tona va ser sorprès en el seu amagatall d'Oliva. Sospites serioses, si fa no fa, en devien haver tingut, quan van decidir presentar-se en la casa d'un potentat de Benissa i detenir, i empresonar, al "casero de la mencionada Viña de Avargues", que al final va acabar delatant uns individus "de los que aquel declaró ser de la cuadrilla de bandidos".

Teodoro Crespo Mas

1 Cardona i Ivars, J.J. (1986), "El bandolerisme del s. XIX a Benissa i rodalies", dins *I Congrés d'Estudis de la Marina Alta*, IECMA, pp. 125-129, cit. p. 127.

2 Grimalt, J. (1881), "Comunicado", *El Constitucional. Diario liberal*, n° 3904, 01/05/1881, any XV, època 2a.

3 Notícia apareguda en *El eco de la provincia. Diario conservador-liberal*, n° 493, 06/05/1881, any III, època 2a, i dos dies després en *El Constitucional. Diario liberal*, n° 3910, 08/05/1881, any XV, època 2a.

4 Grimalt, J. (1881), "Remitido", *El Constitucional. Diario liberal*, n° 3927, 29/05/1881, any XV, època 2a.

5 Sobre La Tona, Jesús Moncho va publicar l'any 2001 una novel·la centrada en la seua figura, *La pols i el desig*. Recentment Manel Arcos està duent un estudi centrat en aquest bandoler, sobre el qual ha publicat un article sobre el famós robatori de Benimassot al periòdic *La Ciudad de Alcoy*, en dos lliuraments: un del diumenge 21 d'agost i l'altre el diumenge 28 d'agost del 2011 (es pot consultar en [\[delslladres.blogspot.com.es/2011/10/el-robatori-de-benimassot-la-realitat.html\]\(http://delslladres.blogspot.com.es/2011/10/el-robatori-de-benimassot-la-realitat.html\); devem i agraiem la informació a Joan Elies Andrés i Serer\). El present article, d'altra banda, forma part col·lateral d'un estudi que estem preparant al voltant de la noble Matilde Frígola i Palavicino, Baronesa de Bugete, que va ser la muller de l'alcalde Joaquim Feliu ací tractat.](http://lasenda-</p>
</div>
<div data-bbox=)

6 *La Discusión*, n° 1822, 28/08/1874, p. 3.

7 Anònim, (1876), "¿Eso más?", *El Independiente. Diario republicano federal*, n° 47, 01/10/1876, p. 2.

8 Cardona i Ivars, J.J. (2010), *Propietat i explotació de la terra a Benissa (s. XVII-XX)*, Riurau Editors, p. 34, Barcelona.

9 Algunes les hem recollides en Crespo Mas, T. (2012), "Contribució a la historia de Benissa (I). Recull de notícies de premsa del s. XIX", *Llibre de festes de Benissa 2012*, pp. 148-155, cit. p. 153, Benissa. Sobre la mort de La Tona, el relat que va fer el diari *El Constitucional. Diario liberal* (n° 2130, 11/05/1875, any X,

època 2a) de la seua captura és molt il·lustratiu: "Noticioso el jefe del puesto de la Guardia civil de Pego, de que Latona se hallaba reunido con varios de los suyos y hasta con algunos individuos de su familia, según de público se dice, en una partida rural del termino de Oliva, dispuso que unas parejas saliesen en su busca. En efecto, a las dos de la mañana del miércoles 5 del actual, sorprendieron los guardias Civiles a los secuestradores en el punto en que se les había indicado por los que hicieron la confidencia, y dado el quién vive, aquellos contestaron con una descarga. La Guardia Civil disparó a su vez sus carabines, dispersando a los bandidos que huyeron en distintas direcciones perseguidos por los guardias, y al regresar estos al sitio en que havia dado principio la refriega, hallaron el cadáver de Latona atravesado de un balazo. José Tomás García tenía 35 años".

10 *El Globo*, n° 163, 10/09/1875, p. 2.

11 *La Iberia*, 15-02-1876, p. 3.